.. tattvabodhaH ..

॥ तत्त्वबोधः ॥

१.० साधनचतुष्टयम्
२.० तत्त्वविवेकः
३.० शरीरत्रयम्
४.० ज्ञानेन्द्रियाणि
५.० कर्मेन्द्रियाणि
६.० अवस्थात्रयम्
७.० पञ्चकोशाः
८.० आत्मन्
९.० चतुर्विंशतितत्त्वोत्पत्तिप्रकारम्
१०.० जीवेश्वर भेदबुद्धि
११.० जीवेश्वरैक्य
१२.० जीवन्मुक्तिः
१३.० कर्माणि

वासुदेवेन्द्रयोगीन्द्रं नत्वा ज्ञानप्रदं गुरुम् ।
मुमुक्षूणां हितार्थाय तत्त्वबोधोऽभिधीयते ॥

साधनचतुष्टयसम्पन्नाधिकारिणां मोक्षसाधनभूतं
तत्त्वविवेकप्रकारं वक्ष्यामः ।

१.० साधनचतुष्टयम्

साधनचतुष्टयं किम् ?

१.१ नित्यानित्यवस्तुविवेकः ।
१.२ इहामुत्रार्थफलभोगविरागः ।
१.३ शमादिषट्कसम्पत्तिः ।
१.४ मुमुक्षुत्वं चेति ।

१.१.१ विवेकः

नित्यानित्यवस्तुविवेकः कः ?
नित्यवस्त्वेकं ब्रह्म तद्व्यतिरिक्तं सर्वमनित्यम् ।
अयमेव नित्यानित्यवस्तुविवेकः ।

१.१.२ वैराग्यम्

विरागः कः ?

इहस्वर्गभोगेषु इच्छाराहित्यम् ।

१.१.३ शमादिसाधनसम्पत्तिः का ?

शमो दम उपरमस्तितिक्षा श्रद्धा समाधानं च इति ।

१.१.३.१ शमः

शमः कः ?

मनोनिग्रहः ।

१.१.३.२ दमः

दमः कः ?

चक्षुरादिबाह्येन्द्रियनिग्रहः ।

१.१.३.३ उपरमः

उपरमः कः ?

स्वधर्मानुष्ठानमेव ।

१.१.३.४ तितिक्षा

तितिक्षा का ?

शीतोष्णसुखदुःखादिसहिष्णुत्वम् ।

१.१.३.५ श्रद्धा

श्रद्धा कीदृशी ?

गुरुवेदान्तवाक्यादिषु विश्वासः श्रद्धा ।

१.१.३.६ समाधानम्

समाधानं किम् ?

चित्तैकाग्रता ।

१.४ मुमुक्षुत्वम्

मुमुक्षुत्वं किम् ?

मोक्षो मे भूयाद् इति इच्छा ।

एतत् साधनचतुष्टयम् ।

ततस्तत्त्वविवेकस्याधिकारिणो भवन्ति ।

२.० तत्त्वविवेकः

२.१ तत्त्वविवेकः कः ?

आत्मा सत्यं तदन्यत् सर्वं मिथ्येति ।

२.२ आत्मा कः ?

स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराद्व्यतिरिक्तः पञ्चकोशातीतः
सन् अवस्थात्रयसाक्षी सच्चिदानन्दस्वरूपः सन्

यस्तिष्ठति स आत्मा ।

३.० शरीरत्रयम्

३.१ स्थूलशरीरं किम् ?

पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतैः कृतं सत्कर्मजन्यं
सुखदुःखादिभोगायतनं शरीरम्
अस्ति जायते वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते विनश्यतीति
षड्विकारवदेतत्स्थूलशरीरम् ।

३.२ सूक्ष्मशरीरं किम् ?

अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतैः कृतं सत्कर्मजन्यं
सुखदुःखादिभोगसाधनं पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्चकर्मेन्द्रियाणि पञ्चप्राणादयः मनश्चैकं
बुद्धिश्चैका एवं सप्तदशाकलाभिः सह यत्तिष्ठति
तत्सूक्ष्मशरीरम् ।

३.३ कारणशरीरं किम् ?

अनिर्वाच्यानाद्यविद्यारूपं शरीरद्वयस्य कारणमात्रं
सत्स्वरूप अज्ञानं निर्विकल्पकरूपं यदस्ति
तत्कारणशरीरम् ।
सत्स्वरूपाज्ञानं निर्विकल्पकरूपं यदस्ति
तत्कारणशरीरम् ।

४.० ज्ञानेन्द्रियाणि

४.१ श्रोत्रं त्वक् चक्षुः रसना घ्राणम् इति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि ।

४.१.० ज्ञानेन्द्रियदेवताः

४.१.१ श्रोत्रस्य दिग्देवता ।

४.१.२ त्वचो वायुः ।

४.१.३ चक्षुषः सूर्यः ।

४.१.४ रसनाया वरुणः ।

४.१.५ घ्राणस्य अश्विनौ ।

इति ज्ञानेन्द्रियदेवताः ।

४.२ ज्ञानेन्द्रियविषयाः

४.२.१ श्रोत्रस्य विषयः शब्दग्रहणम् ।

४.२.२ त्वचो विषयः स्पर्शग्रहणम् ।

४.२.३ चक्षुषो विषयः रूपग्रहणम् ।
४.२.४ रसनाया विषयः रसग्रहणम् ।
४.२.५ घ्राणस्य विषयः गन्धग्रहणम् इति ।

५.० कर्मेन्द्रियाणि
५.१ वाक्पाणिपादपायूपस्थानीति पञ्चकर्मेन्द्रियाणि ।
५.१.० कर्मेन्द्रियदेवताः
५.१.१ वाचो देवता वह्निः ।
५.१.२ हस्तयोरिन्द्रः ।
५.१.३ पादयोर्विष्णुः ।
५.१.४ पायोर्मृत्युः ।
५.१.५ उपस्थस्य प्रजापतिः ।
इति कर्मेन्द्रियदेवताः ।
५.२ कर्मेन्द्रियविषयाः
५.२.१ वाचो विषयः भाषणम् ।
५.२.२ पाण्योर्विषयः वस्तुग्रहणम् ।
५.२.३ पादयोर्विषयः गमनम् ।
५.२.४ पायोर्विषयः मलत्यागः ।
५.२.५ उपस्थस्य विषयः आनन्द इति ।

६.० अवस्थात्रयम्
अवस्थात्रयं किम् ?
६.१ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाः ।

६.१.१ जाग्रदवस्था का ?
श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियैः शब्दादिविषयैश्च ज्ञायते
इति यत् सा जाग्रदवस्था ।
६.१.१.१ स्थूल शरीराभिमानी आत्मा विश्व इत्युच्यते ।

६.१.२ स्वप्नावस्था केति चेत् ?
जाग्रदवस्थायां यद्दृष्टं यद् श्रुतम्
तज्जनितवासनया निद्रासमये यः प्रपञ्चः प्रतीयते
सा स्वप्नावस्था ।
६.१.२.१ सूक्ष्मशरीराभिमानी आत्मा तैजस इत्युच्यते ।

६.१.३ अतः सुषुप्त्यवस्था का ?

अहं किमपि न जानामि सुखेन मया निद्राऽनुभूयत इति सुषुप्त्यवस्था ।

६.१.३.१ कारणशरीराभिमानी आत्मा प्राज्ञ इत्युच्यते ।

७.० पञ्चकोशाः

७.१ पञ्च कोशाः के ?

अन्नमयः प्राणमयः मनोमयः विज्ञानमयः आनन्दमयश्चेति ।

७.१.१ अन्नमयः कः ?

अन्नरसेनैव भूत्वा अन्नरसेनैव वृद्धिं प्राप्य अन्नरूपपृथिव्यां यद्विलीयते तदन्नमयः कोशः स्थूलशरीरम् ।

७.१.२ प्राणमयः कः ?

प्राणाद्याः पञ्चवायवः वागादीन्द्रियपञ्चकं प्राणमयः कोशः ।

७.१.३ मनोमयः कोशः कः ?

मनश्च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं मिलित्वा यो भवति स मनोमयः कोशः ।

७.१.४ विज्ञानमयः कः ?

बुद्धिज्ञानेन्द्रियपञ्चकं मिलित्वा यो भवति स विज्ञानमयः कोशः ।

७.१.५ आनन्दमयः कः ?

एवमेव कारणशरीरभूताविद्यास्थमलिनसत्त्वं प्रियादिवृत्तिसहितं सत् आनन्दमयः कोशः ।

एतत्कोशपञ्चकम् ।

८.० आत्मन्

मदीयं शरीरं मदीयाः प्राणाः मदीयं मनश्च मदीया बुद्धिर्मदीयं अज्ञानमिति स्वेनैव ज्ञायते तद्यथा मदीयत्वेन ज्ञातं कटककुण्डल गृहादिकं तद्यथा मदीयत्वेन ज्ञातं कटककुण्डलगृहादिकं स्वस्माद्भिन्नं तथा पञ्चकोशादिकं स्वस्माद्भिन्नं मदीयत्वेन ज्ञातमात्मा न भवति ॥

८.१ आत्मा तर्हि कः ?

सच्चिदानन्दस्वरूपः ।

८.१.१ सत्किम् ?

कालत्रयेऽपि तिष्ठतीति सत् ।

८.१.२ चित्किम् ?

ज्ञानस्वरूपः ।

८.१.३ आनन्दः कः ?

सुखस्वरूपः ।

८.२ एवं सच्चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानं विजानीयात् ।

९.० अथ चतुर्विंशतितत्त्वोत्पत्तिप्रकारं वक्ष्यामः ।

९.१ ब्रह्माश्रया सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका माया अस्ति ।

९.१.१ ततः आकाशः सम्भूतः ।

९.१.२ आकाशाद् वायुः ।

९.१.३ वायोस्तेजः ।

९.१.४ तेजस आपः ।

९.१.५ अद्भ्यः पृथिवी ।

९.२ ज्ञानेन्द्रियसम्बूति

एतेषां पञ्चतत्त्वानां मध्ये

९.२.१ आकाशस्य सात्विकांशात् श्रोत्रेन्द्रियं सम्भूतम् ।

९.२.२ वायोः सात्विकांशात् त्वगिन्द्रियं सम्भूतम् ।

९.२.३ अग्नेः सात्विकांशात् चक्षुरिन्द्रियं सम्भूतम् ।

९.२.४ जलस्य सात्विकांशात् रसनेन्द्रियं सम्भूतम् ।

९.२.५ पृथिव्याः सात्विकांशात् घ्राणेन्द्रियं सम्भूतम् ।

९.३ अन्तःकरण सम्भूति

एतेषां पञ्चतत्त्वानां समष्टिसात्विकांशात्

मनोबुद्ध्यहङ्कार चित्तान्तःकरणानि सम्भूतानि ।

९.३.१ सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः ।

९.३.२ निश्चयात्मिका बुद्धिः ।

९.३.३ अहंकर्ता अहंकारः ।

९.३.४ चिन्तनकर्तृ चित्तम् ।

९.४ अन्तःकरणदेवताः

९.४.१ मनसो देवता चन्द्रमाः ।

९.४.२ बुद्धेर्ब्रह्मा ।

९.४.३ अहंकारस्य रुद्रः ।

९.४.४ चित्तस्य वासुदेवः ।

९.५ कर्मेन्द्रितसम्भूति

एतेषां पञ्चतत्त्वानां मध्ये

९.५.१ आकाशस्य राजसांशात् वागिन्द्रियं सम्भूतम् ।

९.५.२ वायोः राजसांशात् पाणीन्द्रियं सम्भूतम् ।
९.५.३ वन्हे राजसांशात् पादेन्द्रियं सम्भूतम् ।
९.५.४ जलस्य राजसांशात् उपस्थेन्द्रियं सम्भूतम् ।
९.५.५ पृथिव्या राजसांशात् गुदेन्द्रियं सम्भूतम् ।
९.५.६ एतेषां समष्टिराजसांशात् पञ्चप्राणाः सम्भूताः ।
९.६ पञ्चतत्त्वसम्भूति
९.६.१ एतेषां पञ्चतत्त्वानां तामसांशात्
पञ्चीकृतपञ्चतत्त्वानि भवन्ति ।
पञ्चीकरणं कथम् इति चेत् ।
९.६.२ एतेषां पञ्चमहाभूतानां तामसांशस्वरूपम्
एकमेकं भूतं द्विधा विभज्य एकमेकमर्धं पृथक्
तूष्णीं व्यवस्थाप्य अपरमपरमर्धं चतुर्धा विभज्य
स्वार्धमन्येषु अर्धेषु स्वभागचतुष्टयसंयोजनं
कार्यम् । तदा पञ्चीकरणं भवति ।
९.६.३ एतेभ्यः पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतेभ्यः स्थूलशरीरं
भवति ।
९.६.४ एवं पिण्डब्रह्माण्डयोरैक्यं सम्भूतम् ।

१०.० जीवेश्वर भेदबुद्धि
१०.१ स्थूलशरीराभिमानी जीवनामकं ब्रह्मप्रतिबिम्बं भवति ।
स एव जीवः प्रकृत्या स्वस्मात् ईश्वरं भिन्नत्वेन जानाति ।
१०.२ अविद्योपाधिः सन् आत्मा जीव इत्युच्यते ।
१०.३ मायोपाधिः सन् ईश्वर इत्युच्यते ।
१०.४ एवं उपाधिभेदात् जीवेश्वरभेददृष्टिः यावत्पर्यन्तं तिष्ठति
तावत्पर्यन्तं जन्ममरणादिरूपसंसारो न निवर्तते ।
१०.५ तस्मात्कारणान्न जीवेश्वरयोर्भेदबुद्धिः स्वीकार्या ।

११.० जीवेश्वरैक्य
ननु साहंकारस्य किंचिदज्ञस्य जीवस्य निरहंकारस्य
सर्वज्ञस्य ईश्वरस्य तत्त्वमसीति महावाक्यात्
कथमभेदबुद्धिः स्यादुभयोः
विरुद्धधर्माक्रान्तत्वात् ।इति चेन्न ।
११.१ स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानी त्वंपदवाच्यार्थः ।
उपाधिविनिर्मुक्तं समाधिदशासंपन्नं शुद्धं चैतन्यं
त्वंपदलक्ष्यार्थः ।
११.२ एवं सर्वज्ञत्वादिविशिष्ट ईश्वरः तत्पदवाच्यार्थः ।

उपाधिशून्यं शुद्धचैतन्यं तत्पदलक्ष्यार्थः ।

११.३ एवं च जीवेश्वरयो चैतन्यरूपेणाभेदे बाधकाभावः ।

१२.० जीवन्मुक्तिः

एवं च वेदान्तवाक्यैः सद्गुरूपदेशेन च सर्वेष्वपि भूतेषु
येषां ब्रह्मबुद्धिरुत्पन्ना ते जीवन्मुक्ताः इत्यर्थः ।

१२.१ ननु जीवन्मुक्तः कः ?

यथा देहोऽहं पुरुषोऽहं ब्राह्मणोऽहं शूद्रोऽहमस्मीति
दृढनिश्चयस्तथा नाहं ब्राह्मणः न शूद्रः न पुरुषः
किन्तु असंगः सच्चिदानन्दस्वरूपः प्रकाशरूपः
सर्वान्तर्यामी चिदाकाशरूपोऽस्मीति दृढनिश्चय
रूपोऽपरोक्षज्ञानवान् जीवन्मुक्तः ॥

१२.२ ब्रह्मैवाहमस्मीत्यपरोक्षज्ञानेन निखिलकर्मबन्धविनिर्मुक्तः स्यात् ।

१३.० कर्माणि

कर्माणि कतिविधानि सन्तीति चेत्

१३.१ आगामिसञ्चितप्रारब्धभेदेन त्रिविधानि सन्ति ।

१३.१.१ ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं ज्ञानिदेहकृतं पुण्यपापरूपं कर्म
यदस्ति तदागामीत्यभिधीयते ।

१३.१.२ सञ्चितं कर्म किम् ?

अनन्तकोटिजन्मनां बीजभूतं सत् यत्कर्मजातं पूर्वार्जितं
तिष्ठति तत् सञ्चितं ज्ञेयम् ।

१३.१.३ प्रारब्धं कर्म किमिति चेत् ।

इदं शरीरमुत्पाद्य इह लोके एवं सुखदुःखादिप्रदं
यत्कर्म तत्प्रारब्धं
भोगेन नष्टं भवति प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इति ।

१३.२ सञ्चितं कर्म ब्रह्मैवाहमिति निश्चयात्मकज्ञानेन नश्यति ।

१३.३ आगामि कर्म अपि ज्ञानेन नश्यति किंच आगामि कर्मणां
नलिनीदलगतजलवत् ज्ञानिनां सम्बन्धो नास्ति ।

१३.४ किंच ये ज्ञानिनं स्तुवन्ति भजन्ति अर्चयन्ति तान्प्रति
ज्ञानिकृतं आगामि पुण्यं गच्छति ।

१३.५ ये ज्ञानिनं निन्दन्ति द्विषन्ति दुःखप्रदानं कुर्वन्ति तान्प्रति
ज्ञानिकृतं सर्वमागामि क्रियमाणं यदवाच्यं कर्म
पापात्मकं तद्गच्छति ।

१३.६ तथा चात्मवित्संसारं तीर्त्वा ब्रह्मानन्दमिहैव प्राप्नोति ।

तरति शोकमात्मवित् इति श्रुतेः ।

१३.७ तनुं त्यजतु वा काश्यां श्वपचस्य गृहेऽथ वा ।
ज्ञानसंप्राप्तिसमये मुक्तोऽसौ विगताशयः । इति स्मृतेश्च ।
इति तत्त्वबोधप्रकरणं समाप्तम् ।

Encoded and renumbered by Sunder Hattangadi (sunderh@hotmail.com)

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com
Last updated October 2, 2010
http://sanskritdocuments.org